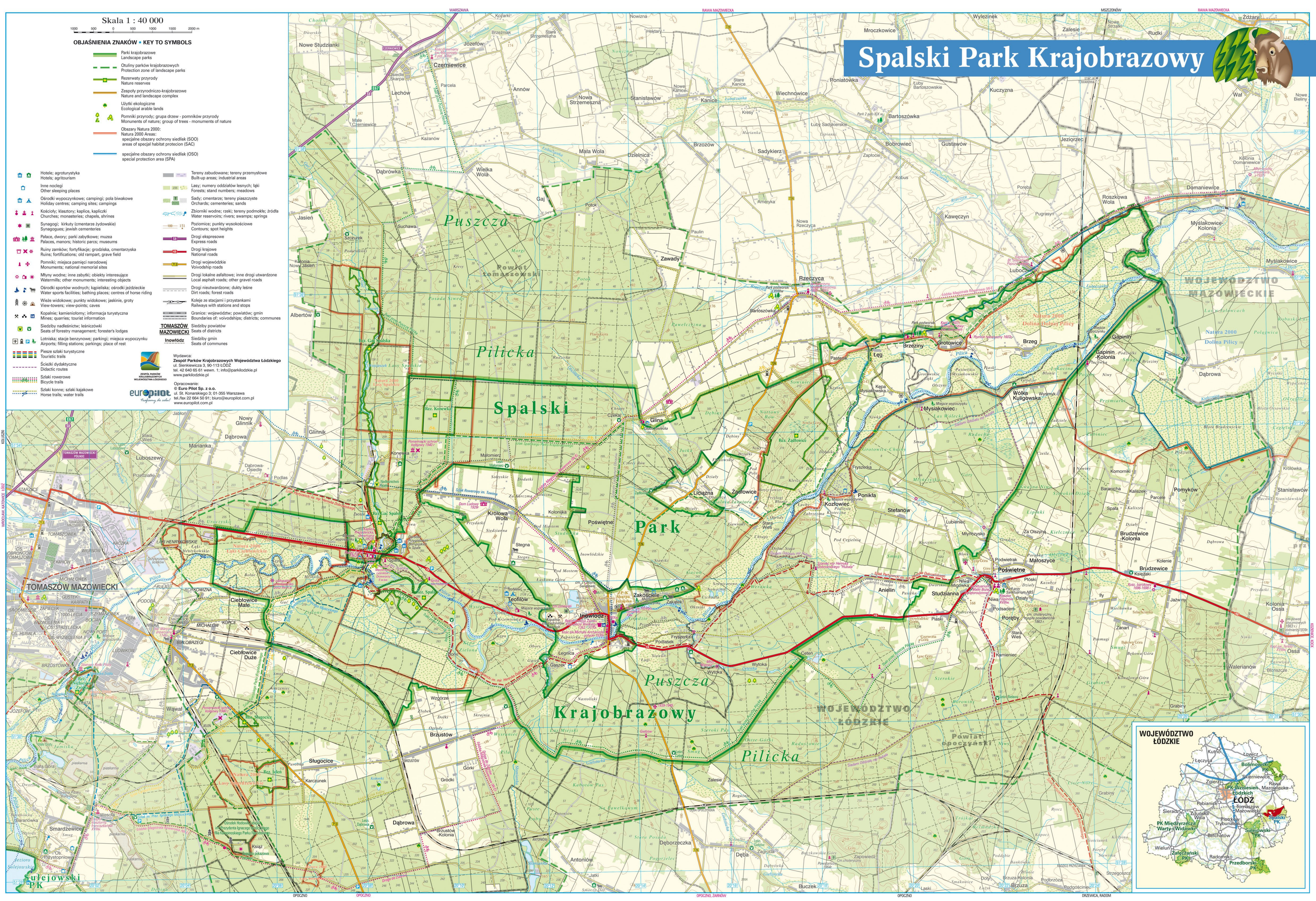

Spalski Park Krajobrazowy

- OBJAŚNIENIA ZNAKÓW • KEY TO SYMBOLS**
- Parki krajobrazowe
Landscape parks
  - Ochrona parków krajobrazowych
Protection zone of landscape parks
  - Rezerwat przyrody
Nature reserves
  - Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe
Nature and landscape complex
  - Użytki ekologiczne
Ecological arable lands
  - Pomniki przyrody; grupa drzew - pomników przyrody
Monuments of nature; group of trees - monuments of nature
  - Obszary Natura 2000
Natura 2000 Areas
  - specjalne obszary ochrony siedlisk (SOO)
special areas of habitat protection (SOO)
  - specjalne obszary ochrony siedlisk (OSO)
special protection area (SPA)
  - Hotele; agroturystyka
Hotels; agrotourism
  - Inne noclegi
Other sleeping places
  - Ośrodki wypoczynkowe; camping; pola biwakowe
Holiday centres; camping sites; campings
  - Kościoły; klasztory; kaplice, kapliczki
Churches; monasteries; chapels, shrines
  - Synagogi; kirkuty (cmentarze żydowskie)
Synagogues; jewish cemeteries
  - Pałace, dwory; parki zabytkowe; muzea
Palaces, manors; historic parcs; museums
  - Ruiny zamków; fortyfikacje; grodziska, cmentarzyska
Ruins; fortifications; old rampart, grave field
  - Pomniki; miejsca pamięci narodowej
Monuments; national memorial sites
  - Młyny wodne; inne zabytki; obiekty interesujące
Watermills; other monuments; interesting objects
  - Ośrodki sportów wodnych; kąpieliska; ośrodki jeździeckie
Water sports facilities; bathing places; centres of horse riding
  - Wieże widokowe; punkty widokowe; jaskinie, grotty
View-towers; view-points; caves
  - Kopalnie; kamieniołomy; informacja turystyczna
Mines; quarries; tourist information
  - Siedziby nadleśnictw; leśnicznie; siedziby leśniczych
Seats of forestry management; forester's lodges
  - Lotniska; stacje benzynowe; parkingi; miejsca wypoczynku
Airports; filling stations; parking; places of rest
  - Piesze szlaki turystyczne
Touristic trails
  - Szlaki dydaktyczne
Didactic routes
  - Szlaki rowerowe
Bicycle trails
  - Szlaki konne; szlaki kajakowe
Horse trails; water trails
  - Tereny zabudowane; tereny przemysłowe
Built-up areas; industrial areas
  - Lasy; numery oddziałów leśnych; łki
Forests; stand numbers; meadows
  - Sady; cmentarze; tereny piaszczyste
Orchards; cemeteries; sands
  - Zbiorniki wodne; rzeki; tereny podmokłe; źródła
Water reservoirs; rivers; swamps; springs
  - Poziomice; punkty wysokościowe
Contours; spot heights
  - Drogi ekspresowe
Express roads
  - Drogi krajowe
National roads
  - Drogi wojewódzkie
Voivodship roads
  - Drogi lokalne asfaltowe; inne drogi utwardzone
Local asphalt roads; other gravel roads
  - Drogi nieutwardzone; drogi leśne
Dirt roads; forest roads
  - Koleje ze stacjami i przystankami
Railways with stations and stops
  - Granice: województw; powiatów; gmin
Boundaries of: voivodships; districts; communes
  - Siedziby powiatów
Seats of districts
  - Siedziby gmin
Seats of communes
- Wydawca:**
Zespół Parków Krajobrazowych Województwa Łódzkiego
ul. Sienkiewicza 3, 90-113 Łódź
tel. 42 640 65 61 wewn. 1; info@parklodzkie.pl
www.parklodzkie.pl
- Opracowanie:**
© Euro Pilot Sp. z o.o.
ul. St. Konarskiego 3, 01-355 Warszawa
tel. fax 22 864 50 91; biuro@europilot.com.pl
www.europilot.com.pl
- europilot**
Kierujemy do Ciebie

SPALSKI PARK KRAJOBRAZOWY SPAŁA LANDSCAPE PARK

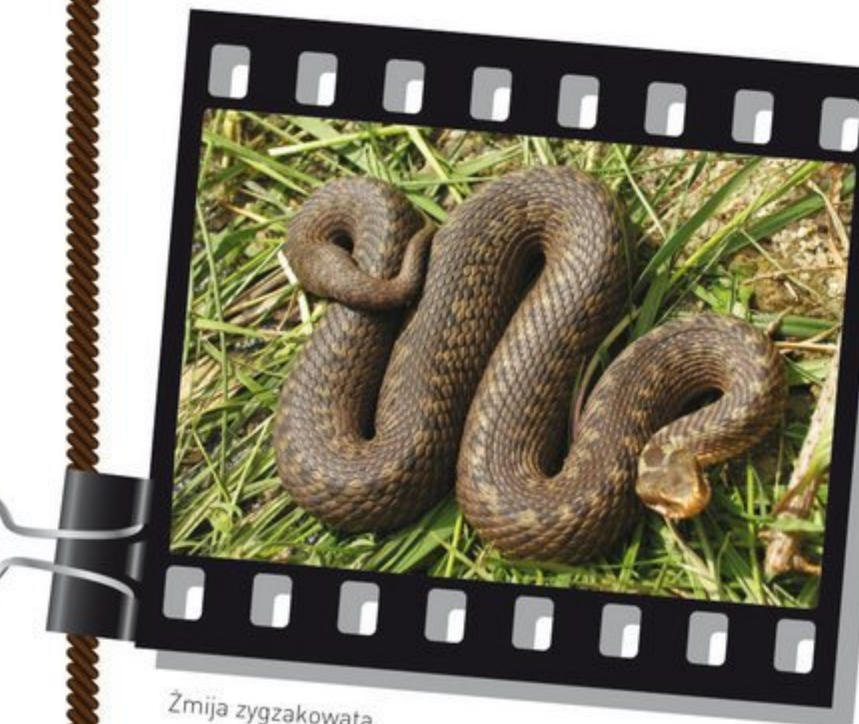
Spalski Park Krajobrazowy utworzono w 1995 roku. Położony jest w południowo – wschodniej części województwa łódzkiego, na styku dwóch powiatów: opoczyńskiego i tomaszowskiego oraz gmin: Tomaszów Mazowiecki, Inowłódz, Lubochów, Opoczno, Poświętne, Rzeczyca oraz miasta Tomaszowa Mazowieckiego. Park o powierzchni 13,1 tys. ha i 22,5 tys. ha utołulny, swoim zasięgiem obejmuje środkową część dorzecza Pilicy i chroni najbardziej wartościowe elementy przyrodnicze, historyczne i kulturowe dawnej Puszczy Pilickiej z bogatym i różnorodnym światem roślinnym i zwierzęcym. Będąca osią parku Pilica, wraz z urokliwymi dopływami o tajemniczych nazwach jak: Gać, Studzińska, Cetenka, Stomianka tworzy sieć cennych korytarzy i ciągów ekologicznych. Pilica płynie przez Park naturalnym korytem, często meandruje, tworzy liczne wysypki, mizeliny i starorzecza. Wiosną tworzy malownicze rozlewiska, obfitujące w liczne gatunki roślin i zwierząt. W rozległej dolinie dostrzec można mozaikę łąk, trzcinowisk, muraw napiaskowych i wrzosowisk. Ze wskaźnikiem leśności wynoszącym ponad 60% Park wyróżnia się na tle województwa i kraju. Obszar Spalskiego Parku Krajobrazowego zdominowały lasy sosnowe i mieszanne w różnym wieku. Występują również tęgi, olsy, grady i świetliste dąbrowy. Najcenniejsze przyrodniczo stare drzewostany porastają okolice Spawy, Konewki, Liczajnej i Żądlowice. W krajobrazie Parku najbardziej wyróżniają się przełomowy odcinek Pilicy w okolicach Inowłódza, gdzie z terenów krawędziowych doliny w Zakościelcu i Legnicy rozpościerają się rozległe panoramy widokowe. Pośród krajobrazu pól uprawnych spotykamy stare dęby, samotne grusze czy zadrzewienia złożone z tarnin, głogów i dzikiej róży.

Founded: 1995. Area (including buffer zone): 37 244 ha. It is one of the 7 parks in the Łódź Voivodeship Landscape Park Complex. The main objective of the park is to maintain the natural, landscape and historical assets in the Pilica valley and the neighbouring areas, situated to the west of Tomaszów Mazowiecki, to the border with the Mazovia Voivodeship. In the park, there is the European Bison Conservation Centre in Smardzewice, managed by the Kampinos National Park. The Fauna of the Spała Landscape Park is represented, e.g., by the black stork, the honey buzzard, the hazel grouse, the badger and the elk, which whose specimens appear from time to time. The protected flora is represented by such species as the

martagon lily, the large yellow foxglove (Digitalis grandiflora) and the lesser butterfly orchid (Platanthera bifolia), which grow in the "Konewka" reserve, and the mezeron in the "Spala" reserve. Spala Forests are the remains of the historical Pilica Forest – a primeval forest where kings, tsars and presidents used to go hunting. The most important monuments of material culture include: the Romanesque church of St. Giles in Inowłódz, the former Oratorian monastery complex in Studzińska-Poświętne, the parish Church of Our Lady Queen of Poland in Spala – a wooden church erected in 1923. The relicts of the modern history include a bunker complex from the World War II in the place where bats, such as the barbastelle and the brown long-eared bat, spend winter), and the residence of Major Henryk Dobrzański "Hubal" in Anielin. The Presidential Harvest Festival takes place in Spala. It is also the historical hunting ground of Russian Tsars and Polish Presidents.

ŚWIAT ROŚLIN I ZWIERZĄT

W Parku spotykamy bogatą w gatunki i zróżnicowaną faunę. W grupie owadów do najbardziej interesujących gatunków należą: chrząszcz – pachnica dębowa oraz motyle – pał żeglarski i pokłonić osiołec. Stwierdzono tu występowanie 33 gatunków ryb, płazy i gady reprezentuje 18 gatunków z najciekawszymi: grzbiściuska ziemna, ropucha zielona i paskówka, rzekotka drzewna i żmija zygzakowata. Dotychczas zaobserwowano na terenie Parku występowanie ponad 200 gatunków ptaków, z których do rzadkich gatunków lęgowych zalicza się bociana czarnego, trzmielajołda, derkacza, zimrodka, samotnika, skroszka i muchotłukę białoszyję. Ciekawą grupą ssaków są nietopierze. W Konewce, w starych bunkrach istnieje jedno z największych zimowisk nietoperzy w Polsce. Odnotowano tu do 2000 osobników reprezentujących 8 gatunków. Liczbę gatunków roślin naczyniowych w Spalskim Parku Krajobrazowych szacuje się na ponad 800, wśród nich znajduje się ponad 30 gatunków chronionych i 50 rzadkich bądź zagrożonych regionalnie. Ostoja dla najciekawszych gatunków są przede

OCHRONA PRZYRODY

Na terenie Spalskiego Parku Krajobrazowego tereny o szczególnych walorach przyrodniczych i krajobrazowych zostały objęte dodatkową opieką prawną w postaci różnych form ochrony przyrody. Najcenniejsze fragmenty

starych drzewostanów chronione są w Parku i jego strefie ochronnej w formie 6 rezerwatów przyrody, są to: **Żądlowice** – rezerwat leśny, utworzony w roku 1968 o łącznej powierzchni 241,19 ha, charakteryzuje się niezwykle ciekawymi układami hydrologicznymi i siedliskowymi. Rezerwat znajduje się na terenie doliny Pilicy, która w tym miejscu jest bardzo szeroka i ma urozmaiconą mikrorelizbę. Urządzenie terenu w postaci bardzo licznych, na przemian obok siebie leżących, wzniesień i dolinek oraz wysięki u podnóża wyższej terasy tworzą ciekawe, jedne w kraju,

pasowe układy siedlisk, pokryte całkowicie innymi zbiorowiskami leśnymi. W dolinkach występują bagienne lasy olszowe, a na wzniesieniach suche bory sosnowe. Ols w Żądlowicach ma pełną listę gatunków charakterystycznych i właściwą strukturę kępkowo - dolinkową. Ponięważ przez wiele miesięcy w roku doliny wypełnia woda, rosną w nich rośliny bagienne i wód przybrzeżnych: czernień błotny, gorysz błotny, marek szerokołysty, kaczyniec, turzycy odległokłosowa, karbieńce popolisty i inne. Drzewa, krzewy, paprocie i rośliny typowo leśne skupiają się na kęпах, które są wysokie na 1m i mają od 2-3 m średnicy. Kępy powstały z systemów korzeniowych i pił starych olsz. Olsza jest jedynym składnikiem drzewostanu olsu, natomiast wśród podłoża leśnego rośnie tu dużo kruszyzny i porzeczki czarnej. Runo tworzy gęsty tan borówki czarnej i brusznicy, gdzie indziej gęsta darń mchów pokrywa glebę, w dużej ilości występują widłaki. Część rezerwatu porasta stary drzewostan sosnowy, w którym miejscami występują wspaniałe okazy sosny o charakterystycznie rzeźbionej koniarykowej korze.

Spala – rezerwat leśny, utworzony w roku 1958, położony jest w sąsiedztwie Spawy, na terenie Lasów Państwowych, po obu stronach Pilicy i zajmuje powierzchnię 102,70 ha. Jest przykładem naturalnej fitocenozy leśnej, jaka dawniej panowała w Puszczy Pilickiej. Rezerwat został utworzony w celu zachowania, ze względu naukowych i dydaktycznych, położonego nad Pilicą fragmentu lasu mieszanego

o charakterze naturalnym. Przedmiotem ochrony na terenie rezerwatu są lasy gradowe z prastarymi 200-letnimi dębami i grabami oraz 200 letnimi sosnami. Ochroną na obieto też wiele innych gatunków drzew, spotkać można także jawory, graby, dęby i świerki. Do osobliwości należy zaliczyć pojedynczy, ginący drzewostan jodłowy, występujący tu na granicy zasięgu występowania. W bogatym runie rezerwatu na uwagę zasługują takie gatunki, jak: kokorycz pełna, ziewawie gajowy i żółty,

przylaszczka pospolita, miodunka čma, łuskiennik różowy, niecierpek pospolity, fiołek przedziwny, turówka nieopła, a także inne rzadkie gatunki jak: bniec czerwony, rzezuha wiosenna, starzec bagieny. **Konewka** – rezerwat leśny, utworzony w roku 1978, obecnie zajmuje powierzchnię 99,91 ha. Głównym przedmiotem ochrony są fitocenozy świetlistej dąbrowy oraz grądu subkontynentalnego. Dąbrowa świetlistą dąbrowę tworzą dęby w wieku od 160 do 260 lat, pochodzący z pierwszego urzędowania Lasów Spalskich w 1820 roku, ochroniony przed wyrębem w okresie kiedy lasy te służyły gospodarce łowieckiej. Występująca tu dąbrowa świetlistą należy do najpiękniejszych zbiorowisk leśnych w Polsce. Drzewostany dąbrowy świetlistej charakteryzują się dużą zgodnością składu gatunkowego z naturalnym siedliskiem. Runo rezerwatu jest typowe dla zespołu świetlistej dąbrowy. Jest to gęsta i różnorodna murawa złożona z traw i roślin dwuliściennych. Flora rezerwatu obejmuje ponad 150 gatunków roślin w tym rzadkie i piękne rośliny leśne, takie jak jaskier wielokwiatowy, pięciornik biały, sierpek barwierski, dzurawiec skąpolista, widłak jałowcowaty, pertówka żółta, lilii żłotogłów, kokoryczka wiosna, naparstnica zwyczajna, miodownik melisowaty, czerniec gąsienicowy i wiele innych.

Slugocice – rezerwat florystyczny utworzony w roku 1984, obejmuje powierzchnię 8,99 ha. Chroniony jest tu żywiec dziewięciolistny – gatunek bardzo rzadki na nizin, którego ojczyzną są górskie lasy bukowe. Ta dorastająca do 60 cm wieloletnia roślina zielna, na tym stanowisku występuje masowo. W kwietniu rozwija swoje liście i białoseledynowe kwiaty, a znika już w końcu maja. Rezerwat jest doskonałym modelem dydaktycznym, gdzie na bardzo małym obszarze można omówić i zrealizować wiele ciekawych zagadnień z zakresu ochrony gatunkowej i ochrony środowiska przyrodniczego. Turystów rezerwat z pewnością urzeknie swoim pięknem, kościercem różnokolorowych kwiatów i nieszałownym typem lasu, ostro kontrastującym z monotonnymi sośninami, porastającymi w większości przytęgle do rezerwatu tereny.

Jeleń – rezerwat leśny, o pow. 48,97 ha, utworzony w 1976 roku. Zachował się tutaj prawdziwie puszczańskie krajobraz boru sosnowego i świerkowo-jodłowego. Jodła w rezerwacie Jeleń występuje na północnym zasięgu występowania w Polsce. Rosną tu również stare dęby a wilgotne lasy olchowe graniczą z siecią niewielkich śródleśnych polan, które są znakomitym miejscem schronienia zwierzyń leśnej. Flora rezerwatu

obejmuje 6 gatunków porostów, 45 gatunków mszaków i 248 gatunków roślin naczyniowych. Wśród nich rośliny chronione: widłak jałowcowaty, kruszczyk szerokołysty, czarnieśnik Kluka, łuskiennik różowy. **Gać Spalska** – rezerwat leśny, powstały w roku 2006, o powierzchni 85,89 ha. Obejmuje on fragment doliny rzeki Gać (dopływ Pilicy) o długości blisko 8 km, między miejscowościami Jasień i Spala. Celem ochrony w rezerwacie jest zachowanie ze względów naukowych, dydaktycznych i krajobrazowych naturalnie występujących zespołów roślinnych - głównie tęgu jesionowo - olchowego i olsu porzeczkowego, związanych ze śródleśną rzeką nizinną oraz stanowisk chronionych i rzadkich roślin i zwierząt. Część powierzchni objęta jest ochroną ścisłą, w tym wody rzeki Gać oraz niektóre ekosystemy leśne i nieleśne. Występuje tu wiele rzadkich i chronionych roślin charakterystycznych dla terenów bagiennych takich jak: bagno zwyczajne, rosiczka okrągłolistna, modrzewina zwyczajna, nerezeczna błota, kosmałka owłosiona, kalina karłowata.

Osrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach im. Prezydenta Ignacego Mościckiego – żubr, będący symbolem Spalskiego Parku Krajobrazowego i symbolem ochrony przyrody w Polsce jest gatunkiem uratowanym przed wyginięciem dzięki rozpozni hodowli zagrodowej. Niewspółnie do odbudowy tego gatunku przysłużył się Osrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach k. Tomaszowa Mazowieckiego. Osrodek powstał w 1934 roku z inicjatywy prezydenta Ignacego Mościckiego i nosi jego imię. Pierwotnie funkcjonował jako zwierzyńca dla bizonów, przekazanych przez Polonię kanadyjską w 1935 roku. Pierwszego żubra przywieziono 22 stycznia 1936 roku, był to byk o imieniu Puchacz. Przed wybuchem II wojny światowej z żubrow przebywało: 7 bizonów, 12 żubro-bizonów i 2 żubry. Dopiero przywiezienie w 1971 roku dwóch byków z Puszczyn i czterech jałowców z Białowieży zapoczątkowało prawdziwą hodowlę żubrów smardzewskich. W 1973 roku w osrodku urodziły się pierwsze cielęta żubrów nizinnych (białowiejskich) - byczki Poraj i Popoln. Zostały one zgłoszone do „Księgi rodowej żubrów”, gdzie po raz pierwszy w rubryce „Hodowca” wpisano Smardzewice. W 1976 roku osrodek przeszedł w zarząd Kampinoskiego Parku Narodowego i jest

jego filią, w naszym województwie. W 2002 r. wyzielona została kwatera pokazowa żubrów dla celów edukacyjnych i turystycznych, budowaną platformę widokową, nowe wybiegi i tablice edukacyjne. Oprócz możliwości oglądania żubrej rodziny z platformy widokowej, turysty mogą uczestniczyć w zajęciach i prelekcjach z zakresu edukacji ekologicznej i ochrony przyrody, prowadzonych przez pracowników Kampinoskiego Parku Narodowego. Obecnie Osrodek zajmuje pow. 72,4 ha. Leży w strefie ochronnej Spalskiego Parku Krajobrazowego. Liczebność stadła hodowlanego utrzymywana jest na poziomie 20 sztuk.

POMNIKI PRZYRODY, NATURA 2000, PARKI PODWORSKIE

Na obszarze Parku ustanowiono łącznie 23 pomniki przyrody. Są to pojedyncze drzewa, grupy drzew lub aleje. Dalsze 113 drzew jest proponowane do objęcia ochroną. Wyróżniają się one wielkimi rozmiarami, sędzیم wiekiem, oryginalnością formy, są ozdobą krajobrazu, obiektem naukowej obserwacji czy źródłem twórczej inspiracji. Wśród drzew najliczniej reprezentowane są dęby i lipy. Duża grupa starych dębów rośnie we wschodniej części Spawy, wzdłuż drogi do Inowłódza, oraz nad rzeczką Gać. Wiek dębów szacuje się na 200-300 lat, obwody pni wynoszą od 2,5 do 4,5m. Po wsiach, parkach podworskich i cmentarzach rozsiane są pojedyncze lipy, klony, wiazy, jesiony i buki. Na terenie Spalskiego Parku Krajobrazowego znajdują się 4 obszary **Natura 2000**. Są to 3 specjalne obszary ochrony przyrody, prowadzący z pierwszego urzędowania Lasów Spalskich w 1820 roku, ochroniony przed wyrębem w okresie kiedy lasy te służyły gospodarce łowieckiej. Występująca tu dąbrowa świetlistą należy do najpiękniejszych zbiorowisk leśnych w Polsce. Drzewostany dąbrowy świetlistej charakteryzują się dużą zgodnością składu gatunkowego z naturalnym siedliskiem. Runo rezerwatu jest typowe dla zespołu świetlistej dąbrowy. Jest to gęsta i różnorodna murawa złożona z traw i roślin dwuliściennych. Flora rezerwatu obejmuje ponad 150 gatunków roślin w tym rzadkie i piękne rośliny leśne, takie jak jaskier wielokwiatowy, pięciornik biały, sierpek barwierski, dzurawiec skąpolista, widłak jałowcowaty, pertówka żółta, lilii żłotogłów, kokoryczka wiosna, naparstnica zwyczajna, miodownik melisowaty, czerniec gąsienicowy i wiele innych.

Slugocice – rezerwat florystyczny utworzony w roku 1984, obejmuje powierzchnię 8,99 ha. Chroniony jest tu żywiec dziewięciolistny – gatunek bardzo rzadki na nizin, którego ojczyzną są górskie lasy bukowe. Ta dorastająca do 60 cm wieloletnia roślina zielna, na tym stanowisku występuje masowo. W kwietniu rozwija swoje liście i białoseledynowe kwiaty, a znika już w końcu maja. Rezerwat jest doskonałym modelem dydaktycznym, gdzie na bardzo małym obszarze można omówić i zrealizować wiele ciekawych zagadnień z zakresu ochrony gatunkowej i ochrony środowiska przyrodniczego. Turystów rezerwat z pewnością urzeknie swoim pięknem, kościercem różnokolorowych kwiatów i nieszałownym typem lasu, ostro kontrastującym z monotonnymi sośninami, porastającymi w większości przytęgle do rezerwatu tereny.

Jeleń – rezerwat leśny, o pow. 48,97 ha, utworzony w 1976 roku. Zachował się tutaj prawdziwie puszczańskie krajobraz boru sosnowego i świerkowo-jodłowego. Jodła w rezerwacie Jeleń występuje na północnym zasięgu występowania w Polsce. Rosną tu również stare dęby a wilgotne lasy olchowe graniczą z siecią niewielkich śródleśnych polan, które są znakomitym miejscem schronienia zwierzyń leśnej. Flora rezerwatu

obejmuje 6 gatunków porostów, 45 gatunków mszaków i 248 gatunków roślin naczyniowych. Wśród nich rośliny chronione: widłak jałowcowaty, kruszczyk szerokołysty, czarnieśnik Kluka, łuskiennik różowy. **Gać Spalska** – rezerwat leśny, powstały w roku 2006, o powierzchni 85,89 ha. Obejmuje on fragment doliny rzeki Gać (dopływ Pilicy) o długości blisko 8 km, między miejscowościami Jasień i Spala. Celem ochrony w rezerwacie jest zachowanie ze względów naukowych, dydaktycznych i krajobrazowych naturalnie występujących zespołów roślinnych - głównie tęgu jesionowo - olchowego i olsu porzeczkowego, związanych ze śródleśną rzeką nizinną oraz stanowisk chronionych i rzadkich roślin i zwierząt. Część powierzchni objęta jest ochroną ścisłą, w tym wody rzeki Gać oraz niektóre ekosystemy leśne i nieleśne. Występuje tu wiele rzadkich i chronionych roślin charakterystycznych dla terenów bagiennych takich jak: bagno zwyczajne, rosiczka okrągłolistna, modrzewina zwyczajna, nerezeczna błota, kosmałka owłosiona, kalina karłowata.

Osrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach im. Prezydenta Ignacego Mościckiego – żubr, będący symbolem Spalskiego Parku Krajobrazowego i symbolem ochrony przyrody w Polsce jest gatunkiem uratowanym przed wyginięciem dzięki rozpozni hodowli zagrodowej. Niewspółnie do odbudowy tego gatunku przysłużył się Osrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach k. Tomaszowa Mazowieckiego. Osrodek powstał w 1934 roku z inicjatywy prezydenta Ignacego Mościckiego i nosi jego imię. Pierwotnie funkcjonował jako zwierzyńca dla bizonów, przekazanych przez Polonię kanadyjską w 1935 roku. Pierwszego żubra przywieziono 22 stycznia 1936 roku, był to byk o imieniu Puchacz. Przed wybuchem II wojny światowej z żubrow przebywało: 7 bizonów, 12 żubro-bizonów i 2 żubry. Dopiero przywiezienie w 1971 roku dwóch byków z Puszczyn i czterech jałowców z Białowieży zapoczątkowało prawdziwą hodowlę żubrów smardzewskich. W 1973 roku w osrodku urodziły się pierwsze cielęta żubrów nizinnych (białowiejskich) - byczki Poraj i Popoln. Zostały one zgłoszone do „Księgi rodowej żubrów”, gdzie po raz pierwszy w rubryce „Hodowca” wpisano Smardzewice. W 1976 roku osrodek przeszedł w zarząd Kampinoskiego Parku Narodowego i jest

TRADYCJA I KULTURA

Najważniejsze wartości kulturowe Parku wynikają z długich tradycji osadniczych w dolinie rzeki Pilicy. Świadczy o tym stanowiska archeologiczne, obiekty nieruchome wpisane do rejestru zabytków i miejsca pamięci narodowej. Układy przestrzenne historycznych miejscowości, budownictwo wiejskie, tradycje ludowe oraz wynikające z nich zróżnicowanie typów krajobrazu, decydują o swoistym charakterze Parku. Zachował się tu żywy folklor regionu rawskiego i opoczyńskiego, który charakteryzuje ludowy strój z haftowanymi, barwnymi motywami utożmiony pasowo. Lbzy ozdabiano wyśmienity pod sułtem pajkami wykonanymi ze słomy, bibuły lub papieru oraz wycinankami budowanymi na płaszczyźnie prostokąta. Jeszcze do niedawna starożytności cmentarz żydowski, oraz parafialny kościół św. Michała wzniesiony w 1520 r.

Spala – do najcenniejszych zabytków miejscowości należy wybudowana w 1923 roku z inicjatywy prezydenta Stanisława Wojciechowskiego drewniana kościół – kaplica, ze stylizowanym ludowym wystrojem wnętrza. W kościele uwagę przyciągają wyraża projektu Jana Winiarza oraz drzeworyt w nastawie ołtarzowej wykonany przez rzeźbiarza z Istebnie. Przedstawia on św. Huberta, patrona myśliwych. Poza kościołem, na placu, w 1923 roku w Spale jest spizowy pasok żubra, który z woli Aleksandra II był postawiony w 1862 roku w Białowieży, w 1915 roku wywieziony do Moskwy, a po wojnie 1920 roku został zwrócony Polsce i do 1928 roku stał na dziedzińcu zamku królewskiego w Warszawie. O jego przeniesieniu w 1929 roku do Spawy zdecydował Prezydent Ignacy Mościcki. Inne ciekawe zabytki Spawy to most na Pilicy, oraz wieża ciśnień z pompownią.

Rzeczyca – pierwsza wzmianka o miejscowości jako wsi królewskiej pochodzi z 1335 roku. Z 1365 roku pochodzi wzmianka o tujejszym kościele p. w. św. Katarzyny. W latach 1450 – 1470 Władysław Jagiełło przeznaczył dochody z dóbr rzeczyckich na potrzeby Uniwersytetu Jagiellońskiego. Pod koniec XVIII wieku Rzeczyca uzyskała status starostwa, a w 1790 roku prawa miejskie. Jednak po upadku powstania listopadowego prawa te utraciła. W Rzeczy mieszkał w latach 1779 - 1804 Jędrzej Kitowicz – pisarz historyczny, pamiętnikarz, konfederat barski i kanonik kaliski. Był on autorem kronik bieżących wydarzeń, które wymienne nazywał „Pamiętnikami” lub „Historią Polski” oraz „Opisu obyczajów za panowania Augusta III”.

Studzińska-Poświętne – nazwa miejscowości Studzińska pojawia się w źródłach dopiero od 1485 roku. Przez okolice te nie prowadził ważniejszych szlaków handlowych, więc stosunkowo późno pojawiły się tu pierwsze osady. Nazwa Poświętne pojawiła się znacznie później, jako spolszczone określenie „sanktuarium - miejsca świętego”. Gwałtowny rozwój osady rozpoczął się wraz z pojawieniem się w źródłach wiadomości, że w połowie XVII wieku zasłynął jako cudowny. Początkowo nazywano tu pielgrzymi, a wśród nich królowie – Michał Korybut Wiśniowiecki i Jan III Sobieski, z czasem przybywało stałych osadników. Właściciele osady, Starosty, wzniesli tu w latach 1673 - 1674 drewniany kościół i klasztor, w którym od 1674 roku osiedli członkowie Oratorium św. Filipa Neri. Jest to najcenniejsze założenie klasztorne tego okresu, jeden z ciekawszych zabytków architektury sakralnej w Polsce. Budowa świątyni została upamiętniona zasadzeniem wokół niej drzew, dziś już ponad 300-letnich. W 1974 roku kościół w Poświętnem został podniesiony do rangi bazyliki mniejszej. Do dziś jest to miejsce kultu religijnego, które przyciąga pielgrzymów i turystów z całego kraju.

Poza tym w Parku istnieje wiele miejsc pamięci narodowej, związanych z powstaniami narodowymi i historią najnowszej Polski. W lasach pod **Anielinem** wzniesiono „Szaniec Hubala” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w lasach. We wsiach, z których licznie powstały już w XIV wieku zachowały się zabytkowe drewniane zabudowania.

balu” – obelisk upamiętniający śmierć legendarnego majora Henryka Dobrzańskiego, żołnierza września 1939 roku i pierwszego partyzanta. Na terenie Parku zachowało się także wiele zabytków techniki takich jak: wiatrak, młyn oraz tartaki znajdujące się w las